

DYLEMATY STRATEGICZNE XXI WIEKU

Księga Jubileuszowa
dedykowana Profesorowi
Michałowi Chorośnickiemu
z okazji czterdziestolecia
pracy naukowej

Pod redakcją
naukową

Roberta Kłosowicza
Bogdana Szlachty
Janusza Józefa Węca

Dylematy strategiczne XXI wieku

Dylematy strategiczne XXI wieku

Księga Jubileuszowa dedykowana
Profesorowi Michałowi Chorośnickiemu
z okazji czterdziestolecia pracy naukowej

*Pod redakcją naukową
Roberta Kłosowicza
Bogdana Szlachty
Janusza Józefa Węca*

Kraków 2013

Copyright by Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych
Uniwersytetu Jagiellońskiego and individual authors, 2013

Recenzent: prof. dr hab. Andrzej Zięba

Opracowanie redakcyjne: Dagmara Małysza, Justyna Wójcik

Korekta: Mateusz Kijewski

Projekt okładki: Igor Stanisławski

Skład i łamanie: Małgorzata Manterys-Rachwał

Publikacja dofinansowana
przez
Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego

ISBN 978-83-7638-375-0

KSIĘGARNIA AKADEMICKA
ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel./faks: 012 431-27-43, 012 421-13-87
e-mail: akademicka@akademicka.pl

Księgarnia internetowa:
www.akademicka.pl

Spis treści

Tabula Gratulatoria	VII
Słowo o Jubilacie.....	IX
Promotorstwo zakończonych prac doktorskich	XIII
Dorobek naukowy – najważniejsze prace	XV

CZĘŚĆ PIERWSZA. HISTORIA – PAŃSTWO – PRAWO

Marek Bankowicz, <i>Instytucja prezydenta a siły zbrojne i bezpieczeństwo narodowe: wybrane przypadki</i>	1
Włodzimierz Bernacki, <i>Prawo i państwo w myśli politycznej Karola Libelta</i>	9
Agnieszka Czubik, <i>Przesłanka „znaczącego uszczerbku” – nowy warunek dopuszczalności skargi indywidualnej w systemie ochrony praw człowieka Rady Europy</i>	23
Paweł Czubik, <i>Nowe strefy wolnego handlu USA – od prostej wymiany handlowej do celów „wyższych”</i>	37
Antoni Dudek, <i>Główne czynniki dynamizujące rozkład systemu realnego socjalizmu w Polsce lat 80. XX wieku</i>	49
Dominika Dziwisz, <i>„Tallinn Manual” – próba interpretacji prawa międzynarodowego dla cyberprzestrzeni</i>	65
Barbara Krauz-Mozer, <i>W poszukiwaniu „ducha” naszych czasów</i>	75
Kazimierz Lankosz, <i>Rozstrzyganie sporów w ramach WTO w świetle współczesnego prawa międzynarodowego – wybrane zagadnienia</i>	85
Jacek M. Majchrowski, <i>Kilka uwag o Sejmie Ustawodawczym</i>	111
Andrzej Mania, <i>Wywiad i politycy. Rywalizacja i współdziałanie w procesie formowania polityki bezpieczeństwa w USA</i>	119
Grzegorz Mazur, <i>Dwóch kurierów ZWZ do Lwowa – sprawa Stanisława i Józefa Żymierskich</i>	135
Sylwia Rasson, <i>The Human Right to Health Versus Intellectual Property Rights in the Context of Developing Countries</i>	143
Arkady Rzegocki, <i>Soft power – niedoceniana siła</i>	155
Barbara Stoczewska, <i>Ruchy narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej – główne elementy charakterystyki</i>	161
Bogdan Szlachta, <i>Publicystyka propapieska w trakcie sporu o inwestyturę. Uwagi o pracy Manegolda z Lautenbach</i>	171

CZĘŚĆ DRUGA. POLITYKA MIĘDZYNARODOWA

Bogusława Bednarczyk, <i>Europejska strategia antydyskryminacyjna w XXI wieku – regres czy postęp?</i>	187
Ewa Bojenko-Izdebska, „Zintegrowane bezpieczeństwo” w strategii bezpieczeństwa RFN.....	199
Ewa Bujwid-Kurek, <i>Spór graniczny w relacjach słoweńsko-chorwackich na przykładzie Zatoki Pirańskiej</i>	209
Marek Czajkowski, <i>Obrona przeciwrakietowa Izraela</i>	221
Ryszard M. Czarny, <i>Wzrost międzynarodowego zainteresowania Daleką Północą</i>	237
Erhard Cziomer, <i>Dylematy niemieckiej strategii przewyciężenia kryzysu strefy euro Unii Europejskiej w XXI wieku</i>	249
Aleksander Głogowski, <i>Chiny – Pakistan – Afganistan. Nowe mocarstwo wobec starych wyzwań</i>	263
Artur Gruszczak, <i>Centrum Analizy Wywiadowczej Unii Europejskiej i jego rola w strategii bezpieczeństwa UE</i>	273
Edward Haliżak, <i>Region Azji i Pacyfiku – logika geoeconomii i geopolityki</i>	285
Robert Kłosowicz, <i>Upadek państwowości jako jedna z głównych przyczyn zagrożenia dla pokoju w Afryce Subsaharyjskiej po zakończeniu zimnej wojny</i>	299
Iwona Krzyżanowska, <i>Ograniczenia w prognozowaniu stosunków międzynarodowych i ich znaczenie dla planowania strategicznego</i>	315
Rafał Kwieciński, <i>Smok wynurza się z Zachodniego Oceanu. Chińska strategia „sznura pereł”</i>	329
Marcin Lasoń, <i>Priorytety polskiej polityki zagranicznej 2012-2016 – strategiczną wizją na drugą dekadę XXI wieku?</i>	341
Agnieszka Nitszke, <i>Polityka azylowa Unii Europejskiej. Między idealizmem a realizmem</i>	353
Małgorzata Pearson, <i>Polityka zagraniczna Unii Europejskiej w obszarze praw człowieka w zmieniającym się świecie</i>	367
Mieczysław Stolarczyk, <i>Dylematy strategiczne polityki wschodniej Polski na początku drugiej dekady XXI wieku</i>	381
Ewa Szczepankiewicz-Rudzka, <i>Dlaczego arabska wiosna nie zawitała do Algierii? Ograniczenia i perspektywy transformacji społeczno-politycznej</i>	405
Marcin Tarnawski, <i>Dylematy rosyjskiej polityki bezpieczeństwa</i>	417
Janusz Józef Węc, <i>Debata w Niemczech na temat drugiej reformy ustrojowej Unii Europejskiej (2011-2012). Ewolucja programowa niemieckich partii politycznych w polityce europejskiej</i>	431
Justyna Zajac, <i>Region MENA w polityce bezpieczeństwa Unii Europejskiej</i>	453
Lubomir W. Zyblikiewicz, <i>Klub Rzymski – po 45 latach</i>	465
Noty o Autorach	477

TABULA GRATULATORIA

Piotr Bajor
Piotr Borowiec
Krystyna Chojnicka
Anna Citkowska-Kimla
Zbigniew Czubiński
Krystyna Daniel
Agnieszka Dębska
Andrzej Dudek
Magdalena Geodecka
Irena Głuszyńska
Marcin Grabowski
Łukasz Jakubiak
Małgorzata Jasińska
Agnieszka Kastory
Piotr Kimla
Małgorzata Kiwior-Filo
Beata Kosowska-Gąstoł
Grzegorz Kowalski
Wiesław Kozub-Ciembroniewicz
Renata Król-Mazur
Małgorzata Kułakowska
Roman Kuźniar
Michał Matyasik

Maciej Miżejewski
Tomasz Młynarski
Ewa Myślak
Agnieszka Nowakowska-Swół
Dorota Pietrzyk-Reeves
Agnieszka Podoba
Marta Polaczek-Bigaj
Błażej Sajduk
Dominik Sieklucki
Agnieszka Sikora
Jacek Sokołowski
Irena Stawowy-Kawka
Krzysztof Szczerski
Paweł Ścigaj
Monika Ślufińska
Damien Thiriet
Adrian Tyszkiewicz
Magdalena Ullman-Kulik
Tomasz Wieciech
Rafał Wordliczek
Rafał Woźnica
Andrzej Zięba
Agnieszka Zyza

Polityka zagraniczna Unii Europejskiej w obszarze praw człowieka w zmieniającym się świecie

Pod koniec XX w. rozgorzała debata na temat znaczenia Unii Europejskiej we współczesnym świecie. Jedni uznali, że UE będzie alternatywą dla globalnego przywództwa Stanów Zjednoczonych¹, a nawet że będzie rządzić w XXI w.² Inni obserwowali jej coraz mniej istotną rolę w systemie międzynarodowym oraz zmniejszające się wpływy poza Europą³.

Artykuł ten podejmuje zagadnienie polityki zagranicznej Unii w zmieniającym się świecie ze szczególnym uwzględnieniem obszaru praw człowieka i stanowi próbę odpowiedzi na następujące pytania: jak rozwijała się owa polityka na przełomie XX i XXI w.; jakie są główne wyzwania strategiczne w dziedzinie ochrony i promocji praw człowieka na świecie, którym Unia Europejska musi obecnie sprostać; a także jakie rozwiązania UE przyjęła w celu dostosowania działań zewnętrznych do owych wyzwań i czy pozwalają one Unii odgrywać rolę międzynarodowego lidera i efektywnie wywierać wpływ na sytuację praw człowieka w państwach trzecich i na forum organizacji międzynarodowych. Struktura artykułu została podporządkowana kolejno owym zagadnieniom.

Przeprowadzona analiza ukazuje, że przez ostatnie dwadzieścia lat Unia Europejska wprowadziła szereg rozwiązań mających na celu ochronę i promowanie praw człowieka w ramach polityki zagranicznej. W tym samym czasie wiele nowych wyzwań związanych ze zmianą układu sił i upolitycznieniem dyskusji o wartościach podważyło skuteczność unijnej polityki praw człowieka w stosunkach bilateralnych i wielostronnych, zmuszając UE do całościowego przeglądu polityki

* Wszystkie poglądy wyrażone w niniejszej publikacji są tylko i wyłącznie stanowiskiem autorki i nie muszą reprezentować stanowiska instytucji unijnych.

¹ J. McCormick, *The European Superpower*, Houndmills 2006.

² M. Leonard, *Why Europe Will Run the 21st Century*, London 2006.

³ C. Crook, *Europeans Are Good Global Citizens*, „Foreign Policy” 2007, 11 VI.

praw człowieka, której efektywność uzależniona jest obecnie od jej skutecznego wdrożenia w praktyce.

Analiza zawarta w tym artykule stanowi zarys podejmowanej problematyki, oferując jednocześnie odwołania do szczegółowej literatury w tym zakresie.

1. Rozwój polityki zagranicznej w obszarze praw człowieka na przełomie XX i XXI wieku

Od lat 90. XX w. Unia Europejska przyjęła liczne rozwiązania zarówno prawne, jak i polityczne, a także wyposażała swoje instytucje w wiele instrumentów umożliwiających ochronę i promowanie praw człowieka jako jednego z celów polityki zagranicznej. Na poziomie prawnym traktat z Maastricht umieścił wśród założeń wspólnej polityki zagranicznej i bezpieczeństwa (WPZiB) rozwój oraz umacnianie demokracji i rządów prawa, a także poszanowanie praw człowieka i podstawowych wolności⁴, wprowadził również postanowienia odnośnie do zobowiązań w zakresie praw człowieka wewnątrz UE⁵, które zostały następnie rozwinięte przez traktat amsterdamski⁶ i nicejski⁷. Traktat lizboński uzupełnił i wzmocnił postanowienia dotyczące polityki zagranicznej w obszarze praw człowieka, łącząc wartości, na których opiera się Unia Europejska, z działalnością zewnętrzną oraz stawiając umacnianie i wspieranie niepodzielności praw człowieka, demokracji, państwa prawa i prawa międzynarodowego w centrum polityki zagranicznej UE⁸. Podkreślił jednocześnie konieczność włączania praw człowieka do wszystkich obszarów polityki zewnętrznej, z podobnymi następstwami dla wewnętrznych aspektów polityk wewnętrznych, umożliwiając bardziej spójne i konsekwentne uwzględnienie praw człowieka w takich obszarach, jak handel, energia czy sprawy społeczne⁹.

Traktat lizboński dał także możliwość przystąpienia UE do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności (zwanej Europejską Konwencją Praw Człowieka, EKPCz). Zakres, w jakim konwencja będzie mieć zasto-

⁴ E. Fierro, *The EU's Approach to Human Rights Conditionality in Practice*, The Hague 2003, s. 83.

⁵ L.B. Krogsgaard, *Fundamental Rights in the European Community after Maastricht*, „Legal Issues of European Integration” 1993, no. 1, s. 102.

⁶ A. Williams, *EU Human Rights Policies. A Study of Irony*, Oxford 2004, s. 8.

⁷ E. Fierro, *op. cit.*, s. 90-91.

⁸ Art. 2, 3, 6 i 21 Traktatu o Unii Europejskiej, zob. wersje skonsolidowane Traktatu o Unii Europejskiej i Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, Karta Praw Podstawowych, [on-line] <http://register.consilium.europa.eu/pdf/pl/08/st06/st06655-re07.pl08.pdf>, dostęp: 24 III 2013.

⁹ P. Koutrakos, *The European Union's Common Foreign and Security Policy after Lisbon*, [w:] *The European Union after the Lisbon Treaty*, eds. D. Ashiagbor, N. Countouris, I. Lianos, Cambridge 2012, s. 193-194.

sowanie do polityki zagranicznej Unii, np. poszanowanie praw człowieka przez personel misji wspólnej polityki bezpieczeństwa i obrony (WPBiO), jest aktualnie omawiany w ramach negocjacji dotyczących przystąpienia UE do EKPCz¹⁰.

Traktat lizboński nadał również moc wiążącą Karcie Praw Podstawowych, która zawiera szczegółowy katalog praw wszystkich kategorii, włączając w to prawa nowej generacji, oraz podejmuje problem nowych zjawisk wynikających z rozwoju nauki i techniki, które nie są uwzględnione przez EKPCz¹¹. Karta ma zastosowanie nie tylko wewnątrz Unii, lecz także w odniesieniu do polityki zagranicznej¹².

Na podstawie rozwiązań traktatowych UE wypracowała politykę praw człowieka w stosunkach zewnętrznych opartą na Komunikacie Komisji Europejskiej na temat zewnętrznego wymiaru polityki praw człowieka: od Rzymu do Maastricht i dalej z 1995 r.¹³ oraz Komunikacie Komisji Europejskiej na temat roli Unii Europejskiej w promowaniu praw człowieka i demokracji w państwach trzecich z 2001 r.¹⁴

W celu realizacji owych zobowiązań Unia wypracowała szereg instrumentów polityki praw człowieka w stosunkach zewnętrznych. Pierwszą kategorią są narzędzia WPZiB, w tym ogólne wytyczne oraz decyzje określające działania, stanowiska lub zasady ich wykonania. Głównym organem decyzyjnym jest Rada Unii Europejskiej w składzie ministrów spraw zagranicznych, której przewodniczy Wysoki Przedstawiciel UE ds. WPZiB. Prace przygotowawcze do posiedzeń Rady koordynuje grupa robocza ds. praw człowieka (COHOM) złożona z ekspertów praw człowieka z ministerstw spraw zagranicznych państw członkowskich ze stałym przewodniczącym na czele¹⁵. Decyzje są następnie wdrażane poprzez instrumenty polityczne związane z tradycyjną dyplomacją, takie jak przekazywanie *démarche* rządowi państwa trzeciego, żeby wyrazić sprzeciw lub zaniepokojenie

¹⁰ Council of Europe, EU accession to the European Convention on Human Rights, [on-line] <http://hub.coe.int/what-we-do/human-rights/eu-accession-to-the-convention>, dostęp: 22 III 2013.

¹¹ E. Dynia, *Integracja europejska*, Warszawa 2006, s. 69-70.

¹² European Commission Communication, Strategy for the effective implementation of the Charter of Fundamental Rights by the European Union, COM(2010) 0573 final, [on-line] <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52010DC0573:EN:NOT>, dostęp: 22 III 2013.

¹³ European Commission Communication, The European Union and the external dimension of human rights policy: from Rome to Maastricht and beyond, COM(95) 567 final, [on-line] <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:51995DC0567:EN:NOT>, dostęp: 8 III 2013.

¹⁴ European Commission Communication, The European Union's role in promoting human rights and democratisation in third countries, COM(2001) 0252 final, [on-line] <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52001DC0252:EN:NOT>, dostęp: 8 III 2013.

¹⁵ EEAS, The Human Rights Working Group, [on-line] http://eeas.europa.eu/human_rights/workgroup/index_en.htm, dostęp: 22 III 2013.

przypadkami łamania praw człowieka¹⁶; wydawanie deklaracji wzywających dany rząd lub inne podmioty do poszanowania praw człowieka bądź odnotowujące pozytywne zmiany¹⁷; dialogi praw człowieka prowadzone obecnie z prawie czterdziestoma państwami rozwiniętymi i rozwijającymi się we wszystkich regionach, które służą wymianie informacji, omawianiu przypadków naruszeń praw człowieka oraz określeniu praktycznych kroków w celu poprawy sytuacji¹⁸; działania na forach międzynarodowych, przede wszystkim w Organizacji Narodów Zjednoczonych i Radzie Praw Człowieka, np. poprzez zajmowanie stanowiska w sprawie sytuacji praw człowieka w danym państwie lub odnośnie do danego zagadnienia tematycznego¹⁹. Unia opracowała także szereg wytycznych dotyczących kluczowych obszarów, takich jak zwalczanie kary śmierci, walka przeciwko stosowaniu tortur, wspieranie dzieci w konfliktach zbrojnych, pomoc obrońcom praw człowieka i praw dziecka. Wytyczne nie są prawnie wiążące, lecz stanowią praktyczny instrument pozwalający na wypracowanie długotrwałych i spójnych działań w obszarach, których dotyczą²⁰.

Za wdrażanie decyzji, koordynowanie działań zewnętrznych oraz reprezentowanie Unii w zakresie WPZiB odpowiedzialna jest Wysoka Przedstawiciel ds. WPZiB będąca jednocześnie jednym z zastępców przewodniczącego Komisji Europejskiej²¹. Jej praca jest wspomagana przez Europejską Służbę Działań Zewnętrznych (ESDZ), powstałą z połączenia Dyrekcji Generalnej ds. Stosunków Zewnętrznych Komisji Europejskiej, części Sekretariatu Rady UE oraz przedstawicieli dyplomacji państw członkowskich. W ramach ESDZ utworzono Dyрекcję ds. Praw Człowieka i Demokracji składającą się z trzech wydziałów²². Pewne ograniczone kompetencje posiada również Parlament Europejski, który prowadzi dialog z instytucjami unijnymi, społecznością międzynarodową i społeczeństwem obywatelskim na forum Podkomisji Praw Człowieka, która także przyjmuje rezolucje tematyczne i krajowe oraz opracowuje raporty na temat różnych kwestii praw człowieka²³.

¹⁶ T. King, *Human Rights in European Foreign Policy: Success or Failure for Post-Modern Diplomacy?*, „European Journal of International Law” vol. 10, 1999, no. 2, s. 317.

¹⁷ EEAS, Statements, [on-line] http://eeas.europa.eu/statements/index_en.htm, dostęp: 22 III 2013.

¹⁸ EEAS, Human rights dialogues, [on-line] http://eeas.europa.eu/human_rights/dialogues/index_en.htm, dostęp: 7 III 2013.

¹⁹ EEAS, EU relations with the UN, [on-line] http://eeas.europa.eu/organisations/un/index_en.htm, dostęp: 22 III 2013.

²⁰ EEAS, EU human rights guidelines, [on-line] http://eeas.europa.eu/human_rights/guidelines/index_en.htm, dostęp: 7 III 2013.

²¹ P. Koutrakos, *op. cit.*, s. 194-201.

²² M. Bulterman, *Human Rights in the Treaty Relations of the European Community. Real Virtues or Virtual Reality?*, Antwerpen-Oxford 2001, s. 64-65.

²³ Parlament Europejski, Prawa człowieka, [on-line] http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/pl/FTU_6.1.2.pdf, dostęp: 21 III 2013.

Drugą grupę stanowią instrumenty prawne umożliwiające warunkowanie współpracy Unii z państwami trzecimi w zależności od przestrzegania przez nie praw człowieka. W tym zakresie UE ma do swojej dyspozycji tzw. klauzule praw człowieka, które są od połowy lat 90. systematycznie wprowadzane do wszystkich umów z państwami trzecimi, do chwili obecnej zawarto ponad 120 takich porozumień. Klauzula stanowi zasadniczy element umowy, co oznacza, że dane porozumienie nie może zostać bez niej zawarte. Klauzula przewiduje, że prawa człowieka i zasady demokracji stanowią podstawę polityk wewnętrznych i zagranicznych obu partnerów, a w przypadku ich naruszenia współpraca na podstawie umowy może być ograniczona, zawieszona, a w skrajnych przypadkach mogą zostać nałożone sankcje²⁴. Możliwe jest również korzystanie z instrumentów prawnych polityki handlowej takich jak ogólny system preferencji (GSP) oraz ogólny system preferencji plus (GSP+). Pierwszy z nich zapewnia krajom rozwijającym się preferencyjny dostęp do rynku UE, który może zostać zawieszony w przypadku systematycznego i poważnego naruszania praw człowieka. Beneficjenci drugiego systemu, a więc grupa państw najmniej rozwiniętych, również otrzymują ulgowy dostęp to rynku unijnego, ale pod warunkiem ratyfikowania i skutecznego wdrażania dwudziestu siedmiu międzynarodowych konwencji dotyczących praw człowieka, podstawowych standardów pracy oraz zrównoważonego rozwoju i dobrych rządów²⁵.

Trzecią kategorią są programy współpracy finansowej i technicznej w ramach instrumentów programowanych przez ESDZ, a zarządzanych przez Komisję Europejską. Oprócz instrumentów pomocy rozwojowej dla poszczególnych regionów, które uwzględniają programy praw człowieka, UE ustanowiła oddzielny Europejski Instrument na rzecz Demokracji i Praw Człowieka (EIDHR) wspierający organizacje społeczeństwa obywatelskiego działające na rzecz poprawy praw człowieka. Jego budżet na lata 2007-2013 wynosi 1,1 mld euro²⁶.

2. Wyzwania praw człowieka w XXI wieku z perspektywy Unii Europejskiej

Rozwój zewnętrznej polityki praw człowieka UE na przełomie XX i XXI w. był możliwy dzięki sprzyjającym okolicznościom zewnętrznym. Zakończenie zimnej wojny zwiększyło potencjał umocnienia wpływów przez Unię Europejską

²⁴ M. Bulterman, *op. cit.*, s. 103-104, 108-109.

²⁵ European Commission, DG Trade, Generalised Scheme of Preferences (GSP), [on-line] http://ec.europa.eu/trade/wider-agenda/development/generalised-system-of-preferences/index_en.htm, dostęp: 18 III 2013.

²⁶ European Commission, European Instrument for Democracy and Human Rights (EIDHR), [on-line] http://ec.europa.eu/europeaid/how/finance/eidhr_en.htm, dostęp: 11 III 2013.

i umożliwiło jej zakorzenienie praw człowieka w Europie, głównie dzięki procesowi rozszerzenia, jak również na świecie poprzez uczestniczenie w wielu międzynarodowych inicjatywach, jak np. powołaniu Międzynarodowego Trybunału Karnego. Jednakże dwadzieścia lat po upadku muru berlińskiego i pierwszych wolnych wyborach w Europie Środkowo-Wschodniej unijne wsparcie dla uniwersalnych praw człowieka napotyka nowe wyzwania związane ze stopniową zmianą układu sił i upolitycznieniem dyskusji o wartościach, które przyczyniają się do osłabienia wpływu Europy na sytuację praw człowieka na świecie²⁷.

Unia Europejska musi zmierzyć się z problemem kwestionowania uniwersalnego charakteru praw człowieka, który jest stosowany przez nią jako jeden z głównych argumentów za koniecznością poszanowania praw na świecie bez żadnych wyjątków. Uniwersalizm, oparty na Powszechnej deklaracji praw człowieka, oznacza, że istnieje pewne minimum praw, których państwa nigdzie na świecie nie powinny łamać, a debata na temat ich katalogu nie może stanowić usprawiedliwienia dla masowego łamania praw przez państwo i ludzi sprawujących władzę w imię rzekomych odmienności²⁸. Obecnie wiele ograniczeń praw człowieka wynika z relatywizmu kulturowego, zgodnie z którym katalog praw człowieka musi być dostosowany do warunków społecznych panujących w danym regionie, dzięki czemu prawa człowieka mogą być modyfikowane w zależności od uwarunkowań kraju, w którym obowiązują²⁹. Dla przykładu państwa ASEAN akceptują wprowadzić koncepcję uniwersalności praw człowieka, lecz jednocześnie twierdzą, że istnieje różnica między prawami człowieka zawartymi w międzynarodowych traktatach a ich praktycznym zastosowaniem w różnych miejscach na świecie w zależności od uwarunkowań historycznych i kulturowych poszczególnych narodów, uznając za możliwe ograniczenie powszechnie uznanych standardów w danym kontekście regionalnym³⁰.

Dodatkowo Unia ma trudności z przekonywaniem o konieczności przestrzegania przez państwa ich międzynarodowych zobowiązań prawnych wynikających z przystąpienia przez nie do traktatów praw człowieka³¹. Globalne zinstytucjonalizowanie praw człowieka spowodowało, że rządy, w tym także te represyjne, ratyfikują konwencje międzynarodowe przy jednoczesnym oddzieleniu zobowiązań prawnych od polityki, a przede wszystkim praktyki, i czasem przy jednoczesnym

²⁷ S. Dennison, A. Dworkin, *Towards an EU Human Rights Strategy for a Post-Western World*, EFCR/23, IX 2010, [on-line] <http://ecfr.eu/page/-/towards-an-EU-human-rights-strategy-for-a-post-western-world.txt.pdf>, dostęp: 2 II 2013.

²⁸ W. Osiatyński, *Przyszłość praw człowieka*, Opoka, [on-line] http://www.opoka.org.pl/biblioteka/P/PS/przyszlosc_praw.html, dostęp: 3 II 2013.

²⁹ J. Donnelly, *Universal Human Rights in Theory and Practice*, Ithaca 2003.

³⁰ M. Stępień, *Deklaracja Bangkocka – azjatycki głos w sprawie praw człowieka*, „Annales UMCS. Sectio K: Politologia” vol. 17, 2010, no. 1, s. 23-31; S. Petcharamesree, *The Human Rights Body. A Test for Democracy Building in ASEAN*, Stockholm 2009, s. 5-8.

³¹ F. Viljoen, *Contemporary Challenges to International Human Rights Law and the Role of Human Rights Education*, „De Jure Law Journal” vol. 2, 2011, no. 45, s. 214-217.

zaostrozaniu praktyk mających negatywny wpływ na prawa człowieka³². Ponieważ wdrażanie postanowień traktatów jest z reguły słabo egzekwowane, praktyka odwoływania się przez państwa do samego faktu przystąpienia do nich, pomijając kwestię praktycznego wdrażania w życie ich postanowień, jest dość powszechna³³. Dla przykładu na osiem podstawowych traktatów praw człowieka³⁴ Lesoto, Rwana, Sierra Leone i Uganda są stronami siedmiu, a Pakistan, Sri Lanka i Kamerun sześciu³⁵. Mimo to państwa te spotykają się z krytyką z powodu nierespektowania praw w nich zawartych przez organy owych traktatów³⁶.

Ponadto od kilku lat odnotowuje się tendencję odwrotu od demokracji, co utrudnia UE wpływanie na budowanie systemów prawnych i instytucji sprzyjających poszanowaniu praw człowieka. W latach 90. system demokratyczny wprowadzono w wielu krajach Europy Wschodniej, Afryki i Azji, które przez dekady były rządzone przez rządy jednowładcze. Po kilkunastu latach demokracja znalazła się jednak w ofensywie przede wszystkim z powodu błędów popełnionych przy budowaniu systemu demokratycznego, charakteryzujących się brakiem silnych instytucji, opozycji wobec partii rządzącej, lecz lojalnej w stosunku do państwa oraz woli kompromisu; to z kolei doprowadziło do rozczarowania i tęsknoty za rządami silnej ręki. Wiele młodych demokracji zmieniło więc kierunek rozwoju na bardziej autorytarny, uznając, że instytucje demokratyczne nie są w stanie zagwarantować bezpieczeństwa i rozwoju gospodarczego własnego społeczeństwa.

W 2000 r. raport Freedom House odnotował dwadzieścia sześć krajów, w których wolności polityczne, gospodarcze i obywatelskie uległy poprawie, oraz sześć przypadków o tendencji przeciwnej. W 2013 r. ten sam raport uznał jedynie szesnaście przypadków polepszenia sytuacji poszanowania demokracji i aż dwadzieścia siedem odwrotu od demokracji. Spadek znaczenia demokracji jest zauważany siódmy rok z rzędu, co stanowi najdłuższy okres od początku wydawania raportów. Wśród krajów wiodących w tej tendencji odnotowano Rosję, Białoruś, Ukrainę, Turkmenistan, Uzbekistan, Chiny, Koreę Północną, Erytreę, Wenezuelę,

³² E.M. Hafner-Burton, K. Tsutsui, *Human Rights in a Globalizing World: The Paradox of Empty Promises*, „American Journal of Sociology” vol. 110, 2005, no. 5, s. 1373-1411; *idem*, *Justice Lost! The Failure of International Human Rights Law to Matter Where Needed Most*, „Journal of Peace Research” vol. 44, 2007, no. 4, s. 407-425, <http://dx.doi.org/10.1177/0022343307078942>.

³³ O.A. Hathaway, *Do Human Rights Treaties Make a Difference?*, „The Yale Law Journal” vol. 111, 2002, no. 8, s. 1936-2042.

³⁴ Do traktatów tych zalicza się: Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych, Międzynarodowy pakt praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych, Międzynarodową konwencję w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej, Konwencję w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karności, Konwencję w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet, Konwencję praw dziecka, Konwencję przeciwko dyskryminacji rasowej oraz Konwencję praw osób niepełnosprawnych.

³⁵ United Nations, *Treaties Collection*, [on-line] <http://treaties.un.org>, dostęp: 22 III 2013.

³⁶ Zob. dla przykładu raporty ciał traktatowych dotyczące tych państw: UN OHCHR, *Human Rights Treaty Bodies*, [on-line] <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/Pages/TreatyBodies.aspx>, dostęp: 23 III 2013.

Arabie Saudyjską i wiele innych³⁷. Kryzys gospodarczy zachodniego modelu pogłębił ten trend, uwidaczniając granice zachodnich potęg³⁸. W krajach wschodzących rozwój demokracji kojarzył się bowiem z rozwojem kapitalizmu, który w konsekwencji przynosi wolność polityczną, a problemy owego modelu gospodarczego są teraz postrzegane jako mające źródła w demokracji³⁹. Z drugiej strony wydarzenia wiosny arabskiej zmusiły Unię do podjęcia szybkich i konkretnych działań, aby potencjał początkowych zmian został w pełni wykorzystany⁴⁰.

Państwa niedemokratyczne zaczęły także zastępować UE jako dawcę pomocy rozwojowej, ograniczając unijne strefy wpływów w wielu regionach. Dla przykładu Chiny od wielu lat obecne są w państwach afrykańskich, oferując wsparcie finansowe i techniczne bez łączenia go z obowiązkiem przestrzegania praw człowieka, jednocześnie otrzymując dostęp do zasobów naturalnych lub kontraktów inwestycyjnych, a także oddziałując na polityki wewnętrzne tych państw i uzyskując wsparcie dla własnych inicjatyw międzynarodowych⁴¹.

Nie tylko w stosunkach bilateralnych, lecz także w dyplomacji wielostronnej UE zmagą się z wyzwaniami wynikającymi z upolitycznienia dyskusji na temat praw człowieka na forum międzynarodowych instytucji i silniejszymi sojuszami przeciwnymi poglądom UE. Przekształcenie Komisji Praw Człowieka w Radę Praw Człowieka ONZ mające na celu między innymi odpolitycznienie debaty nie do końca spełniło pokładane w tym oczekiwania. Najlepszym przykładem są dyskusje na temat sytuacji praw człowieka w poszczególnych państwach członkowskich ONZ prowadzone w ramach powszechnego okresowego przeglądu praw człowieka. Podczas debaty nad sytuacją na Białorusi w 2010 r. wiele państw pozytywnie odniosło się do sytuacji praw człowieka w tym kraju, np. Rosja pogratulowała władzom białoruskim znaczących rezultatów w obszarze praw gospodarczych i społecznych, jak również pozytywnego rozwoju praw politycznych i obywatelskich⁴². Podobnie rok wcześniej, gdy debatowano o sytuacji w Azerbejdżanie, wiele państw pozytywnie oceniło poszanowanie w nim praw człowieka, np. Chiny pochwałyły Azerbejdżan za wzmocnienie systemu sądownictwa oraz polepszenie sytuacji więziennictwa⁴³. Unia Europejska jest także czasem odosob-

³⁷ Freedom House, *Freedom in the World Reports*, [on-line] <http://www.freedomhouse.org/report-types/freedom-world>, dostęp: 22 III 2013.

³⁸ S. Dennison, A. Dworkin, *op. cit.*, *passim*.

³⁹ J. Kurlantzick, *Zmierzch demokracji*, serwis internetowy tygodnika „Newsweek”, 6 IV 2010, [on-line] <http://www.newsweek.pl/Europa/zmierzch-demokracji,56252,1,1.html>, dostęp: 3 III 2013.

⁴⁰ *The European Union and the Arab Spring. Promoting Democracy and Human Rights in the Middle East*, ed. J. Peters, London 2012.

⁴¹ U. Ofodile, *Trade, Aid and Human Rights: China's Africa Policy in Perspective*, „Journal of International Commercial Law and Technology” vol. 4, 2009, no. 2, s. 86-99.

⁴² OHCHR, *Universal Periodic Review – Belarus*, [on-line] <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/UPR/Pages/BYSession8.aspx>, dostęp: 22 III 2013.

⁴³ OHCHR, *Universal Periodic Review – Azerbaijan*, [on-line] <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/UPR/Pages/AZSession4.aspx>, dostęp: 22 III 2013.

niona w Zgromadzeniu Ogólnym ONZ i Radzie Praw Człowieka przy przyjmowaniu rezolucji krajowych i tematycznych, zwłaszcza gdy dotyczą one praw politycznych i obywatelskich⁴⁴.

W końcu wsparcie praw człowieka w stosunkach zewnętrznych nie może być oddzielone od poszanowania praw człowieka w państwach członkowskich Unii, które zmagają się z problemami typu wzrost nastrojów populistycznych, złe traktowanie mniejszości czy imigrantów⁴⁵.

3. Strategiczna odpowiedź Unii Europejskiej na współczesne wyzwania praw człowieka w zakresie polityki zagranicznej

Szukając odpowiedzi na te wyzwania, Unia Europejska dokonała w 2012 r. całościowego przeglądu swojej polityki zagranicznej w tym zakresie, czego efektem był przyjęty 25 czerwca 2012 r. przez Radę UE pakiet polityki praw człowieka i demokracji, w którego skład weszły: strategiczne ramy określające wizję i podstawy kierujące działaniem UE; plan działania określający konkretne kroki, które zostaną podjęte przez różne instytucje UE w określonych ramach czasowych, tak aby wprowadzić w życie strategiczne ramy w pierwszym etapie implementacji; decyzja w sprawie mianowania Specjalnego Przedstawiciela UE ds. Praw Człowieka w celu zwiększenia wagi praw człowieka i demokracji w stosunkach zewnętrznych UE. Ponadto UE opublikowała statuty Europejskiego Funduszu na rzecz Demokracji⁴⁶.

Strategiczne ramy uznają prawa człowieka za podstawę relacji zewnętrznych UE i jedną z głównych wartości polityki wewnętrznej i zewnętrznej Unii i, w rezultacie, potwierdzają zobowiązanie UE do promowania i ochrony praw człowieka w jej działaniach. Szczególną uwagę zwrócono na rolę UE jako rzecznika uniwersalności praw człowieka poprzez popieranie stosowania na całym świecie Powszechnej deklaracji praw człowieka, a także ratyfikację i implementację

⁴⁴ G. Macaj, J.A. Koops, *Inconvenient Multilateralism: the Challenge of the EU as a Player in the United Nations Human Rights Council*, [w:] *The EU as a „Global Player” in Human Rights?*, ed. J.E. Wetzel, London 2011, s. 66-81; R. Gowan, F. Brantner, *A Global Force for Human Rights? An Audit of European Power at the UN*, ECFR/08, IX 2008, [on-line] http://www.fride.org/uploads/file/A_Global_force_human_rights.pdf, dostęp: 22 III 2013.

⁴⁵ R. Youngs, *Human Rights and Democracy: Weaving the Silver Thread*, [w:] *Challenges for European Foreign Policy in 2013. Renewing the EU's Role in the World*, eds. G. Grevi, D. Keohane, FRIDE, Madrid 2013, s. 28-29.

⁴⁶ Rada Unii Europejskiej, Konkluzje Rady w sprawie praw człowieka i demokracji, 3179. posiedzenie Rady ds. Spraw Zagranicznych, PRES/12/282, Luksemburg, 25 VI 2012 r.; Rada Unii Europejskiej, UE przyjmuje strategiczne ramy UE dotyczące praw człowieka i demokracji, PRESSE 285, 11737/12, Luksemburg, 25 VI 2012 r., [on-line] http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/PL/foraff/131519.pdf, dostęp: 15 II 2013.

kluczowych międzynarodowych konwencji dotyczących praw człowieka. Prawa człowieka i demokracja traktowane są jako motyw przewodni i zobowiązują do ich uwzględnienia we wszystkich, bez wyjątku, działaniach zewnętrznych, w szczególności w zakresie handlu, inwestycji, technologii, telekomunikacji, internetu, energii, środowiska, społecznej odpowiedzialności biznesu, rozwoju, WPBiO, a także wymiarów zewnętrznych polityk wewnętrznych, takich jak zatrudnienie i polityka socjalna, bezpieczeństwo i sprawiedliwość. Tym samym prawa człowieka mają być promowane również w tych obszarach, w których UE może zaoferować państwom trzecim w zamian konkretne korzyści.

Ramom strategicznym towarzyszy plan działania zawierający dziewięćdziesiąt siedem działań pogrupowanych wedle trzydziestu sześciu zagadnień, które mają być wykonane do końca 2014 r.⁴⁷ Z jednej strony jest on oparty na już istniejących instrumentach i gwarantuje kontynuację między innymi implementacji wytycznych, bliskiej współpracy ze społeczeństwem obywatelskim, prowadzenia dialogów praw człowieka czy wsparcia dla regionalnych mechanizmów ochrony praw człowieka. Z drugiej strony plan zawiera szereg nowych, ambitnych pomysłów, np. nakłada obowiązek uwzględniania praw człowieka w trakcie oceny skutków działań UE przeprowadzanej w przypadku propozycji ustawodawczych, nieustawodawczych, środków implementacyjnych, umów handlowych oraz przy definiowaniu przyszłych polityk. Ta zmiana ma zagwarantować, że prawa człowieka będą stanowiły nieodłączną część wszystkich wewnętrznych i zewnętrznych polityk UE. Plan działania wzywa do utworzenia trzech nowych pakietów wytycznych odnośnie do: 1) praw osób LGBT; 2) wolności religii i wyznania; 3) swobody wypowiedzi, z uwzględnieniem ochrony blogerów i dziennikarzy, a także środków gwarantujących, że obywatele korzystający z technologii informacyjno-komunikacyjnej nie będą poddawani masowej cenzurze ani nadzorowi. Plan wzywa do zwiększenia zaangażowania w obszarach, w których Unia aktywna jest od stosunkowo niedawna, takich jak wymiar sprawiedliwości, odpowiedzialność za naruszenia praw człowieka w trakcie zmian ustrojowych, polityka w zakresie praw osób należących do mniejszości, ludności tubylczej i osób niepełnosprawnych.

Oprócz zagadnień tematycznych plan zawiera także kroki, które mają być poczynione wobec państw trzecich. Polityka w zakresie praw człowieka i demokracji będzie realizowana poprzez opracowanie krajowych strategii praw człowieka dla wszystkich państw trzecich oraz systematyczną ocenę postępów w ich wdrażaniu. Propozycja ta stanowi sedno podejścia mającego na celu dostosowanie do potrzeb i specyfiki poszczególnych państw w celu wywierania realnego wpływu na polepszenie sytuacji praw człowieka przez UE. W związku z tym, że stan przestrzegania praw człowieka, jak i potrzeby poszczególnych krajów są różnorodne, dla każdego z państw opracowywane są oddzielne strategie ze zindywidualizowanymi celami i priorytetami w celu maksymalizacji skuteczności UE.

⁴⁷ *Ibidem*.

Kolejną znaczącą zmianą zawartą w planie działania jest intensyfikacja starań na rzecz włączenia praw człowieka w inne polityki zewnętrzne, tak by zwiększyć ich ogólny wpływ. Być może największą innowację stanowi zastosowanie tego rozwiązania w odniesieniu do polityki handlowej, ponieważ po raz pierwszy dokument unijny przewiduje konkretne działania w tym zakresie: wsparcie w dziedzinie praw człowieka w krajach, z którymi zawarto porozumienia handlowe i inwestycyjne; wzmocnienie dialogów praw człowieka i dialogów politycznych z państwami, z którymi zawarto umowy o wolnym handlu lub które otrzymują wsparcie w ramach systemu ogólnych preferencji GSP i GSP+; uwzględnienie praw człowieka w polityce inwestycyjnej; zwrócenie uwagi na kwestie praw człowieka w zaplanowanych przeglądach rozporządzeń w sprawie wywozu broni i handlu towarami, które mogą być użyte do wykonywania kary śmierci lub tortur; a także uwzględnienie kwestii praw człowieka w międzynarodowych traktatach w zakresie handlu bronią.

Rada UE przyjęła także decyzję o mianowaniu Specjalnego Przedstawiciela UE ds. Praw Człowieka w celu podniesienia skuteczności i większego wyeksponowania unijnej polityki praw człowieka, a także wdrożenia strategicznych ram i planu działań. Warto podkreślić, że Unia po raz pierwszy powoła na stanowisko Specjalnego Przedstawiciela, którego kompetencje będą obejmowały określony obszar tematyczny, a jego zadania będą obejmowały między innymi udział w dialogach z państwami trzecimi, społeczeństwem obywatelskim, organizacjami międzynarodowymi i regionalnymi, podejmowanie działań na forach wielostronnych, a także podejmowanie działań dyplomatycznych. Na stanowisko to powołano w lipcu 2012 r. greckiego dyplomatę Stavrosa Lambrinidisa⁴⁸.

Ostatnim elementem przeglądu polityki UE w zakresie praw człowieka i demokracji jest utworzenie Europejskiego Funduszu na rzecz Demokracji, którego głównym celem ma być zagwarantowanie szybkiego i elastycznego wsparcia w trakcie demokratycznych zmian ustrojowych. Fundusz będzie oferował bezpośrednie wsparcie dla szeregu podmiotów, w tym ruchów prodemokratycznych, organizacji społeczeństwa obywatelskiego, wschodzących liderów, niezależnych mediów i dziennikarzy, fundacji i instytucji edukacyjnych, także tych na emigracji. Fundusze będą mogły być przeznaczane na różne typy działalności, w tym na pokrycie kosztów instytucyjnych i organizacyjnych, jak i własną działalność, taką jak seminaria, publikacje, nawiązywanie kontaktów. Podstawowym warunkiem otrzymania pomocy będzie przestrzeganie demokratycznych wartości, poszanowanie praw człowieka i zasady niestosowania przemocy. Fundusze mają być rozdzielane bez powielania już istniejącej działalności UE, na przykład działań podejmowanych w ramach EIDHR⁴⁹.

⁴⁸ House of Commons, *The EU Special Representative for Human Rights*, [on-line] <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm201213/cmselect/cmeuleg/86v/86v04.htm>, dostęp: 2 VII 2012.

⁴⁹ Council of the European Union, *EU Strategic Framework on Human Rights and Democracy*, 25 VI 2012, [on-line] http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/EN/foraff/131169.pdf, dostęp: 2 VII 2012.

4. Konkluzje

Nowa strategiczna polityka praw człowieka UE budzi duże oczekiwania. Została z zadowoleniem przyjęta przez organizacje społeczeństwa obywatelskiego⁵⁰ i Parlament Europejski⁵¹ jako dobrze skoordynowany i istotny wysiłek poczyniony w celu uwzględnienia praw człowieka w polityce zewnętrznej Unii. Jednocześnie przyznano, że ambitne plany zostaną zweryfikowane przez skuteczne wdrożenie tej polityki w praktyce. Realizacja najbardziej ambitnych zamierzeń, takich jak umieszczenie praw człowieka u podstaw relacji z państwami trzecimi (*vis-à-vis* celów politycznych i gospodarczych) i propagowanie praw człowieka we wszystkich, bez wyjątku, obszarach działań zewnętrznych, będzie testem rzeczywistego zaangażowania UE w kwestie praw człowieka. Kolejnym kryterium oceny skuteczności pakietu będzie to, czy państwa członkowskie będą brały pod uwagę ramy strategiczne i plan działań w realizacji własnej polityki zagranicznej w celu potwierdzenia zaangażowania w realizację zasad unijnej polityki praw człowieka.

Z kolei podstawowym wyzwaniem stojącym przed nowo powołanym Specjalnym Przedstawicielem ds. Praw Człowieka jest zbudowanie relacji z państwami członkowskimi w celu wypracowania jednolitych stanowisk, a także rozwinięcie współpracy z regionalnymi specjalnymi przedstawicielami w celu uniknięcia potencjalnych konfliktów. Powodzenie Europejskiego Funduszu na rzecz Demokracji będzie zależeć od wielu czynników, takich jak procedury operacyjne umożliwiające szybkie i elastyczne rozdysponowanie funduszy, poparcie ze strony wszystkich państw członków zarówno w zakresie dobrowolnych składek, jak i politycznego wsparcia, a także gotowość podejmowania ryzyka i wspierania takich podmiotów, jak wschodzące partie polityczne, niezarejestrowane instytucje i organizacje czy małe grupy lokalne⁵².

⁵⁰ Dla przykładu: Human Rights Watch, *EU: Turn Rights Promises into Actions*, 25 VI 2012, [on-line] <http://www.hrw.org/news/2012/06/25/eu-turn-rights-promises-actions>; FIDH, *The New EU Human Rights Policy: A Determination to Marry Human Rights Objectives with the EU's Economic Weight*, 25 VI 2012, [on-line] <http://www.fidh.org/The-new-EU-human-rights-policy-A>; Open Society Foundations, *Open Society Foundations Welcome New EU Human Rights Package*, 25 VI 2012, [on-line] <http://www.soros.org/press-releases/european-union-s-new-human-rights-package>, dostęp: 2 VII 2012.

⁵¹ European Parliament, *New EU Strategic Framework on Human Rights*, 25 VI 2012 [on-line] http://www.europarl.europa.eu/the-president/en/press/press_release_speeches/press_release/2012/2012-june/press_release-2012-june-12.html, dostęp: 2 VII 2012.

⁵² R. Youngs, K. Brudzinska, *The European Endowment for Democracy: Will It Fly?*, „FRIDE Policy Brief” 2012, no. 128; H. Kostanyan, M. Nasieniak, *Moving the EU from a Laggard to a Leader in Democracy Assistance: The Potential Role of the European Endowment for Democracy*, „CEPS Policy Brief” 2012.

Przyszłe wieloletnie ramy finansowe Unii Europejskiej również będą miały wpływ na możliwości efektywnego promowania i ochrony praw człowieka i demokracji w państwach trzecich, zwłaszcza biorąc pod uwagę planowane cięcia w zakresie stosunków zewnętrznych. Jednakże już samo przyjęcie nowej polityki stworzyło szansę wzmocnienia skuteczności i wiarygodności unijnego zaangażowania w kwestię praw człowieka, stanowiąc szansę na efektywne stawienie czoła międzynarodowym wyzwaniom w tym zakresie.

www.akademicka.pl

ISBN 978-83-7638-375-0

9 788376 383750